पञ्चमः पाठः सुभाषितानि

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत।

(क) मनुष्याणां महान् रिपुः कः?

उत्तरः (क) आलस्यम्।

(ख) गुणी किं वेत्ति?

उत्तरः (ख) गुणम्।

(ग) केषां सम्पत्तौ च विपत्तौ च महताम् एकरूपता?

उत्तरः (ग) महताम्।

(घ) पशुना अपि कीदृशः गृह्यते?

उत्तरः (घ) उदीरितार्थः।

(ङ) उदयसमये अस्तसमये च कः रक्तः भवति?

उत्तरः (ङ) सविता।

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

(क) केन समः बन्धुः नास्ति?

उत्तरः उद्यमेन समः बन्धुः नास्ति।

(ख) वसन्तस्य गुणं कः जानाति।

उत्तरः वसन्तस्य गुणं पिकः जानाति।

(ग) बुद्धयः कीदृश्यः भवन्ति?

उत्तरः बुद्धयः परेङ्गितज्ञानफलाः भवन्ति।

(घ) नराणां प्रथमः शत्रुः कः?

उत्तरः नराणां प्रथमः शत्रुः देहस्थितः क्रोधः भवतिः।

(ङ) सुधियः सख्यं केन सह भवति?

www.ncertsolutionhub.in

उत्तर: सुधियः सख्यं सुधीभिः सह भवति।

(च) अस्माभिः कीदृशः वृक्षः सेवितव्यः?

उत्तर: अस्माभिः फलच्छाया-समन्वितः वृक्षः सेवितव्यः।

3. अधोलिखिते अन्वयद्वये रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत-

उत्तर: 3 (क) यः **निमित्तम्** उद्दिश्य प्रकुप्यति तस्य **अपगमे** सः ध्रुवं प्रसीदति । यस्य मनः अकारणद्वेषि अस्ति, **जनः** तं कथं परितोषयिष्यति?

(ख) **विचित्रे** संसारे खलु **किञ्चित्** निरर्थकम् नास्ति। अश्वः चेत् **धावने** वीरः, खरः **धारस्य** बहने (वीरः) (भवति)।

4 अधोलिखितानां वाक्यानां कृते समानार्थकान् श्लोकांशान् पाठात् चित्वा लिखत-

(क) विद्वान् स एव भवति यः अनुक्तम् अपि तथ्यं जानाति।

(ख) मनुष्यः समस्वभावैः जनैः सह मित्रतां करोति।

(ग) परिश्रणं कुर्वाणः नरः कदापि दुःखं न प्राप्नोति।

(घ) महान्तः जनाः सर्वदैव सम्पप्रकृतयः भवन्ति।

उत्तर: 4

(क) अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः, परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः।

(ख) समान-शील-व्यसनेषु सख्यम्।

(ग) नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति।

(घ) संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता।

5. यथानिर्देशं परिवर्तनं विधाय वाक्यानि रचयत-

(क) गुणी गुणं जानाति। (बहुवचने)

(ख) पशुः उदीरितं अर्थं गृह्णाति। (कर्मवाच्ये)

(ग) मृगाः मृगैः सह अनुव्रजन्ति। (एकवचने)

(घ) कः छायां निवारयति? (कर्मवाच्ये)

(ङ) तेन एव वह्निना शरीरं दह्यते। (कर्तृवाच्ये)

उत्तर: 5

www.ncertsolutionhub.in

(क) गुणिनः गुणं जानन्ति।

(ख) पशुभिः उदीरितः अर्थः गृह्यते।

(ग) मृगः मृगेण सह अनुव्रजति।

(घ) केन छाया निवार्यते?

(ङ) स एव वह्निः शरीरं दहति।

6. (अ) सन्धिं / सन्धिविच्छेदं कुरुत-

उत्तर: 6

(क) न	+	अस्ति + उद्यमसमः	=	**नास्त्युद्यमसमः**
(ख) **तस्य**	+	**अपगमे**	=	तस्यापगमे
(ग) अनुक्तम्	+	अपि + ऊहति	=	**अनुक्तमप्यूहति**
(घ) **गावः**	+	**च**	=	गावश्च
(ङ) **न**	+	**अस्ति**	=	नास्ति
(च) रक्तः	+	च + अस्तमये	=	**रक्तश्चास्तमये**
(छ) **योजकः**	+	**तत्र**	=	योजकस्तत्र

6. (आ) समस्तपदं/विग्रहं लिखत-

उत्तर: 6 (आ)

समस्तपद	***विग्रह***
(क) उद्यमसमः	उद्यमेन समम्
(ख) शरीरे स्थितः	शरीरस्थ:
(ग) निर्बलः	निगत वलं यमात सः
(घ) देहस्य विनाशनाय	देहविनाशनाय
(ङ) महावृक्षः	महान् च असौ वृक्षः च
(च) समानं शीलं च व्यसनं च येषां, तेषु	समानशीलव्यसनेषु
(छ) अयोग्यः	न योग्यः

www.ncertsolutionhub.in

7. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखत-

उत्तर: 7

पदानां	***विलोमपदानि***
(क) प्रसीदति	अवसीदति
(ख) मूर्खः	सुधी
(ग) बली	निर्बलः
(घ) सुलभः	दुर्लभः
(ङ) संपत्तौ	विपत्तौ
(च) अस्तमये	उदये
(छ) सार्थकम्	निरर्थकम्

7. (अ) संस्कृतेन वाक्यप्रयोगं कुरुत-

उत्तर: 7

(क) वायसः कृष्णवर्णः भवति।

(ख) निमित्तम् एव 'कारणम्' इति कथ्यते।

(ग) सूर्यः संसारस्य प्रकाशकः।

(घ) पिकः मधुरं कूजति।

(ङ) बहिनः कं न दहति?

परियोजनाकार्यम्

(क) उद्यमस्य महत्त्वं वर्णयतः पञ्चश्लोकान् लिखत।

उत्तर: उद्यमस्य महत्त्वं वर्णयतः श्लोकांशाः/ श्लोकाः।

1. **उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।**
   नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

- अर्थः: प्रयत्नेनैव कार्याणि सिद्ध्यन्ति, केवलं मनोरथैः कदापि नहीं। यथा सुप्तसिंहस्य मुखे मृगाः स्वयमेव न प्रविशन्ति।

www.ncertsolutionhub.in

2. **अग्ने शर्ध महते सौभगाय। (अथर्ववेदः ७.७३.१०)**

- अर्थः: हे अग्ने! (पुरुषार्थशील) महान् सौभाग्याय प्रयत्नं कुरु।

3. **अन्वारभेयामनुसंरभेयाम्। (अथर्ववेदः ६.१२२.३)**

- अर्थः: कार्यस्य आरम्भं कुरु, ततः सततं तत्संपादनं कुर्वन्तु।

4. **अश्मन्वती रीयते सं रभध्वम्। (अथर्ववेदः १२.२.२६)**

- अर्थः: एषः संसारः पत्थरैः परिपूर्णा नदी इव अस्ति। केवलं पुरुषार्थेन एतां नदीं पारं करोतु।

5. **इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तम्। (अथर्ववेदः २०.१८.३)**

- अर्थः: देवता तं पुरुषार्थशीलं जनं एव चाहन्ति, यः सदा प्रयत्नशीलः भवति।

अथवा

प्रश्न: कापि कथा या भवद्भिः पठिता स्यात् यस्याम् उद्यमस्य महत्त्वं वर्णितम् तां स्वभाषया लिखत।

उत्तर: एकं कथा स्मरामि यत्र उद्यमस्य महत्त्वं स्पष्टं प्रतिपाद्यते।

कथा - उद्यमस्य फलम्

कस्मिंश्चित् ग्रामे एकः कृषकः आसीत्। सः नित्यं प्रातःकाले आरभ्य सायंकालं यावत् क्षेत्रे श्रमं कुर्वन् परिश्रमी च आसीत्। यदा अन्ये जनाः केवलं स्वप्नं पश्यन्ति स्म, तदा सः उद्यमेन कर्म कुर्वन् भविष्यं सुखकरं कर्तुं प्रयत्नं चकार।

एकदा सः क्षेत्रे कर्षणं कुर्वन् अञ्जलिं पूर्णं बीजानि भूमौ विसृज्य तेषां सिंचनं च अकरोत्। वृष्टिः सदा न आगच्छति स्म, परन्तु सः स्वस्य उद्यमं न त्यजति स्म। दिनानां प्रवाहेण बीजानि अङ्कुरितानि अभवन्। यदा फलं द्रष्टुं कालः समुपागच्छत्, तदा तस्य क्षेत्रं अन्येषां क्षेत्रेभ्यः अतीव समृद्धं अभवत्।

अन्ये ग्रामवासिनः तम् दृष्ट्वा अचिन्तयन्– "कथं एषः एव कृषकः सफलः अभवत्?" सः ततः प्रत्युत्तरं दत्त्वा अवदत्–
"उद्यमः एव सफलतायाः मूलं। यः श्रमे विश्वासं करोति, सः एव फलं प्राप्नोति। मनसः मनोरथैः कार्याणि न सिद्ध्यन्ति। उद्यमं कुर्वन्तु, ततः एव समृद्धिः आगच्छति।"

एवं सः कृषकः उद्यमस्य महत्त्वं अन्येषु जनेषु प्रबोधितवान्। तस्मात्, अस्माभिः अपि जीवनस्य सर्वासु स्थितिषु उद्यमं कर्तव्यम्।

पाठः:
कर्म सदा प्रधानं भवति। मनोरथैः न, किन्तु कर्मणा एव सफलं जीवनं भवति।

www.ncertsolutionhub.in

(ख) निमित्तमुद्दिश्य यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति । यदि भवता कदापि ईदृशः अनुभवः कृतः तर्हि स्वभाषया लिखत ।

उत्तर: (ख) **निमित्तमुद्दिश्य यः प्रकुप्यति तस्य अनुभवः**

कदाचित् मम विद्यालये एकः मित्रः मया सह विवादं अकरोत्। ततः सः तावद् अतीव क्रुद्धः अभवत्। मया तस्य क्रोधस्य कारणं जिज्ञास्य, तदा ज्ञातं यत् सः केवलं तुच्छं कारणं उद्दिश्य एव कुपितः अभवत्।

क्षणेक्षणे सः अधिकं क्रोधितः अभवत्, परन्तु यदा अहं तस्मै नम्रतया अवदं यत् "तव यथार्थं अहं न जानामि, कृपया क्षमां कुरु," तदा सः धीरं अभवत्। तस्य क्रोधः शनैः शनैः शमितः च।

अनन्तरं, यदा सः आत्मनः क्रोधस्य कारणं पुनः चिन्तितवान्, तदा सः स्वयमेव हसितवान् च अवदत्–
"अहं अल्पं कारणं उद्दिश्य अज्ञानात् क्रोधितः अभवम्।"

तस्मात् अहं ज्ञातवान् यः तुच्छं निमित्तं उद्दिश्य प्रकुप्यति, सः अपि तस्य निमित्तस्य अपगमे प्रसीदति। अतः, क्रोधं शनैः त्यजतु, शान्तिः च धार्यताम्।

पाठः:
क्रोधस्य मूलं विचार्य, तस्मिन् स्वल्पं निमित्तं चेत्, ततः क्षमा कर्तव्या। शान्तिः एव मनसः सदा हिताय।

योग्यताविस्तारः

छात्र यहाँ से तत्पुरुष समास, अव्ययीभाव समास के उदाहरणों तथा पर्यायवाचिपदों को याद करें।

मन्त्रः 'मननात् त्रायते इति मन्त्रः।' .

अर्थात् वे शब्द जो सोच-विचार कर बोले जाएँ।

मन्त्र + अच् = मन्त्रः। जिसका अर्थ है-सलाह लेना, मन्त्रणा करना आदि। मन्त्र किसी भी देवता को सम्बोधित करके बोला जाता है। इसे वैदिक सूक्त या प्रार्थनापरक वैदिक मन्त्र भी कह सकते हैं।

वेद का पाठ तीन प्रकार का है-यदि छन्दोबद्ध और उच्च स्वर से बोले जाने वाला है तो यह 'ऋक्' है, यदि गद्यमय और मन्दस्वर में बोले जाने वाला है तो 'यजुस्' है और यदि छन्दोबद्धता के साथ गेयता है तो 'समान्' है (प्रार्थनापरक)। यजुस् जो किसी देवता को उद्दिष्ट करके बोला गया हो जैसे- 'ॐ नमः शिवाय' आदि।

पंचतंत्र में भी मंत्रणा-परामर्श, उपदेश तथा गुप्त मंत्रणा के अर्थ में इस शब्द का प्रयोग हुआ है।

www.ncertsolutionhub.in